

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»**

Шмарьова Тетяна Олександрівна

УДК 342.951:[2-747:347.232.1](477)

**ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВЛАСНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
СИНОДАЛЬНОГО ПЕРІОДУ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ-2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Науковий керівник: доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, професор **ЯКУШИК Валентин Михайлович**, Національний університет «Києво-Могилянська академія», професор кафедри політології.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
ТИМОШЕНКО Віра Іванівна,
Національна академія внутрішніх справ, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності;

доктор юридичних наук, доцент
ДЗЕЙКО Жанна Олександрівна,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри теорії права та держави юридичного факультету.

Захист відбудеться 28 травня 2019 року о 14:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.008.04 в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» за адресою: 04070, м. Київ, вул. Сковороди, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія» за адресою: 04070, м. Київ, вул. Сковороди, 2.

Автореферат розіслано «___» _____ 2019 року

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

З.С.Черненко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження зумовлена динамічними змінами у соціальному, економічному і духовному житті України початку ХХІ ст. Сьогодення принесло світові нові цивілізаційні та безпекові виклики, спричинивши глибоку кризу не тільки культури, а й цивілізації у цілому. За таких умов питома вага релігії у визначенні парадигми подальшого розвитку значно збільшується.

Релігійне питання, і, як вузький його зріз, – церковно-державні відносини, актуалізувалося для України в силу низки чинників, з яких можна щонайменше виділити чотири головних.

По-перше, Україна нещодавно виборола свою незалежність. Українські землі послідовно входили до складу різних державних утворень, востаннє – до складу Радянського Союзу, демонтаж якого було здійснено у 1991 р. Відмова від помилок минулого передбачає їхнє виявлення й усвідомлення. Переформатування певного базису в умовах процесу власного державотворення безумовно потребує осмислення його сутності й недоліків, що неможливе без детального вивчення історичної ретроспективи, тобто, без глибокого історичного вивчення і аналізу.

По-друге, релігійне життя в Україні характеризується мультирелігійністю. Канонічні розбіжності – не тільки предмет для богословських диспутів, але й далеко не гіпотетичне підґрунтя для міжрелігійних конфліктів, які підігриваються не завжди виправданим державним втручанням у справи релігійних громад, а також спорами щодо церковного майна, яких можна уникнути, проаналізувавши історичний досвід вирішення подібних конфліктів.

По-третє, політичні перетворення у Російській імперії на початку ХХ ст. спричинили відділення церкви від держави та утвердження атеїстичної державної політики, наслідком реалізації якої стала практично повна експропріація церковної власності. Нова парадигма державної політики стосовно церкви та її майна тільки-но формується, виходячи з засад мультирелігійності, розумності та справедливості. Вона формується, з-поміж іншого, на основі обов'язку держави повернути церкві експропрійоване у неї майно. Нині розглядаються два шляхи такого повернення – «передача» і власне «повернення». Справедливість одного шляху й достовірність іншого неможливі без історичного обґрунтування, зробленого на підставі неупередженого вивчення та аналізу джерел та історичних документів.

По-четверте, формуючи політику взаємовідносин із церквою, держава має взяти до уваги й критично переосмислити досвід імперської Росії з її практикою побудови державної церкви. А саме: відмовитися від державного протекторату над церквою у питаннях її побудови, підпорядкування й опіки над її майном. Історичний досвід Російської імперії являє собою приклад, коли надмірна увага і регламентація церковного питання призвели до жорсткої залежності церковного союзу від державної організації. Упродовж історії держави час від

часу змінювали устрій, географічні рамки й патронатні уподобання, але такі зміни не можуть і не повинні відобразитися на союзі церковному.

Відтак, актуальність теми дослідження зумовлюється такими факторами:

– основні положення дослідження мають прикладне значення у питанні побудови державно-церковних відносин на сучасному етапі, який характеризується утвердженням ролі церкви у суспільному житті після довгого періоду державного атеїзму, значного за обсягами церковного будівництва, а також при вирішенні питання про реституцію церковної власності (в тому контексті, у якому українська влада її репрезентувала та у якому відбувається процес унормування);

– історія права і державних інституцій, взаємовідносини церкви й держави завжди були і будуть самодостатнім об'єктом дослідження, оскільки будь-який поступ уперед неможливий без використання та/або удосконалення порядків попередніх.

Відсутність праць узагальнюючого характеру на відповідну тематику в українській юридичній науці також є чинником, що засвідчує актуальність цього дослідження. Наукові роботи, які мали місце до цього, були присвячені окремим елементам питання церковної власності і, здебільшого, здійснені в контексті суто історичної проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах дослідницької діяльності кафедри наук загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», зокрема, враховуючи важливість історичної компоненти для виникнення і формування принципу верховенства права, відповідає тематиці наукового проекту «Принцип верховенства права та проблеми його реалізації» (реєстраційний номер 0107U000976), що реалізується кафедрою.

Мета і завдання дослідження. Основна мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб, спираючись на здобутки науки історії права та держави, канонічне вчення, аналіз законодавства і судової практики Російської імперії, результати дослідження процесів формування державно-церковних відносин у сфері власності, ролі держави у процесі формування відокремленого кластеру церковної власності та її правової регламентації сформуванню теоретичну базу для: 1) вивчення та аналізу історичної моделі взаємовідносин держави і церкви щодо церковної власності, базованій на державному домінуванні й інкорпорації церковного союзу до державних структур; 2) побудови нової моделі взаємовідносин держави і церкви з врахуванням і використанням історичного досвіду, у тому числі – шляхом неухильного дотримання принципів відділення церкви від держави, визнання і захисту церковної власності всіх віросповідань і конфесій, а також встановлення правового режиму церковної власності, узгодженого з чинною економічною моделлю розвитку.

Окреслена мета зумовила постановку таких **завдань**:

– проаналізувати застосовані у науковому обігу поняття і терміни з теми дослідження, запропонувати і обґрунтувати їхню уніфікацію;

- розглянути теорії походження церковної власності, визначити і типологізувати об'єкти права церковної власності;
- дослідити основні етапи складання державно-церковних відносин у сфері церковної власності, здійснити аналіз церковних реформ Петра I і секуляризаційної реформи 1764 р. та вивчити їхню роль у процесі формування державної церкви;
- дослідити співвідношення канонічного і церковного права, а також роль і місце церковного законодавства у системі загальноімперського законодавства Російської імперії. Розглянути умови і принципи застосування місцевих законів на окремих територіях імперії;
- встановити ієрархічну структуру Православної церкви в Росії за синодального періоду та повноваження вищих і єпархіальних органів управління щодо реалізації окремими релігійними інституціями правомочностей власника. Типологізувати інституції Православної церкви за їхньою правосуб'єктністю, визначити обсяг їхньої майнової правоздатності як кінцевих бенефіціарів (власників церковного майна);
- визначити правовий режим окремих видів церковного майна; дослідити підстави набуття права власності та способи реєстрації такого права за суб'єктами права церковної власності, особливості режиму користування церковним майном окремими церковними інституціями, а також підстави і порядок захисту права церковної власності.

Об'єктом дослідження є церковна власність Православної церкви на території Російської імперії за синодального періоду.

Предметом дослідження є правове регулювання права власності інституцій Православної церкви за синодального періоду – з урахуванням ієрархічної побудови церкви та повноважень держави, органів вищого церковного та єпархіального управління і контролю.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1700 р. по листопад 1917 р., який у канонічній та історичній літературі отримав назву синодального.

Методи дослідження. З метою досягнення достовірності результатів наукового дослідження використано низку методів пізнання, в основу яких покладено поліметодологічний підхід. Результативність роботи забезпечується використанням філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових та спеціально-правових методів пізнання.

Пріоритетними у дисертаційному дослідженні стали метод філософської діалектики, що допускає розгляд правових явищ під кутом зору об'єктивного стану розвитку суспільства (р. I-IV), а також цивілізаційний підхід, враховуючи той факт, що Православна церква протягом століть брала активну участь у житті держави і суспільства, вона визнається і є частиною історико-культурного спадку (п. п. 2.1, 3.1).

Застосовано герменевтичний метод (зокрема, його структурний елемент – герменевтичне коло) як філософський і лінгвістичний засіб аналізу тексту з

метою пізнання та інтерпретації його змісту: для аналізу законодавчих актів, інших джерел епохи, історіографічних праць (п. 1.4, р. р. II-IV).

Аксіологічний метод використовувався для визначення якості законодавчих актів (п. 3.1, р. IV). Для визначення нормативних положень законодавства Російської імперії, зокрема, в контексті аналізу змісту і обсягу суб'єктивного права власності церковних інституцій синодального періоду, застосовано формально-догматичний метод (р. III, IV).

Автором було застосовано історичний метод, який дозволив простежити розвиток та становлення правосуб'єктності церковних інституцій (п. 3.2), ієрархічної структури управління церковною власністю (п. 3.3). Використано у роботі також системно-структурний метод, зокрема, для вивчення і аналізу режиму церковної власності як складової загальнодержавного порядку регулювання реалізації права власності, а також висновків щодо особливостей, пов'язаних з суб'єктами і об'єктами права церковної власності (п. 1.4, р. IV).

При дослідженні процесу виникнення й становлення церковних інституцій, відносин держави і церкви щодо церковного майна застосовано порівняльний метод. Використання синхронного і діахронного порівняння дозволило проаналізувати названі процеси у Візантії, Московському князівстві й у Російській імперії та зробити висновки про їхню відмінність, зумовлену хронологічними рамками формування інституцій держави і церкви, нетотожності їхніх інтересів (особливо, на етапі «грецьких митрополитів») – на відміну від візантійської «симфонії», практики належності князю неосвоєної землі та добровільного визнання за державою функції визнавати право власності через видання спеціальної грамоти або скріплення купчої княжою печаткою. Застосування названого методу також дозволило зробити висновок, що державно-церковні відносини щодо власності в основному були сформовані до початку синодального періоду.

За допомогою конкретно-історичного методу з'ясовано правове становище церковних інституцій і церковної ієрархії в цілому саме на досліджуваній території й у досліджуваний період (п. п. 3.2, 3.3). Автором використано також статистичний метод (р. IV). У роботі при здійсненні аналізу подій і явищ застосовано дедуктивний та індуктивний методи, а також методи аналізу і синтезу (при здійсненні дослідження у цілому).

Джерельною базою роботи є:

– нормативно-правові акти (Звід законів Російської імперії; акти, які увійшли до Повного зібрання законів Російської імперії від 1649 р. – зокрема, імператорські укази, укази Урядуючого Сенату та Святійшого Синоду);

– правозастосовча практика Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату;

– архівні джерела, серед яких можна виділити: а) архівні джерела, введені у науковий обіг автором (матеріали Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Київської області); б) архівні матеріали, введені у науковий обіг іншими авторами, але не з теми дослідження – запозичені з вказанням на джерело

запозичення з наукових статей, монографій та дисертаційних досліджень; в) архівні матеріали, опубліковані окремими виданнями (зокрема, вкладні, ружні книги церков і монастирів, єпархіальні статистичні збірники тощо); г) матеріали, опубліковані за джерелами, які на сьогодні не збереглися в архівних установах – наприклад, праця А. Андрієвського за матеріалами канцелярії Київського генерал-губернатора у другій половині XVIII ст.;

– періодичні видання, зокрема Київські єпархіальні відомості, «Київська старовина», «Журнал міністерства юстиції», «Журнал міністерства народної освіти» тощо;

– доробок дореволюційних вчених і вчених першої половини ХХ ст., які досліджували окремі елементи предмету цієї дисертаційної роботи: Є. Аквілонова, К. Анненкова, Ф. Благовідова, І. Берднікова, Є. Васьковського, П. Верховського, М. Владимирського-Буданова, І. Власовського, Л. Гервагена, П. Гідулянова, Є. Голубинського, М. Горчакова, О. Градовського, В. Грибовського, Д. Грімма, М. Грушевського, О. Гуляєва, М. Дювернуа, В. Єльяшевича, М. Заозерського, В. Івановського, В. Іконнікова, В. Ключевського, Ф. Кокошкіна, О. Краніхфельда, Ф. Курганова, Макарія (Булгакова), В. Мілюкова, Ф. Морошкіна, К. Неволіна, Никодима (Мілаша), О. Павлова, Платона (Лєвшина), М. Пергамент, К. Побєдоносцева, О. Романовича-Славатинського, С. Рункевича, Ю. Самаріна, В. Сінайського, М. Суворова, Ф. Тарановського, Є. Темніковського, П. Терновського, Є. Трубецького, Г. Шершенєвича та інших; науково-практичні коментарі до цивільних законів (зокрема, авторства В. Єльяшевича і А. Нольде); збірники з коментарями до рішень Цивільного Касаційного департаменту Урядуючого Сенату (І. Тютрюмова); збірники урядових актів та коментарів до них для застосування церковними інституціями Православної церкви – Т. Барсова, Я. Яновського. Детальному аналізу джерельної бази присвячено окремий розділ дисертаційної роботи;

– роботи сучасних вчених-каноністів, зокрема, В. Ципіна;

– монографії, статті й дисертаційні дослідження з історико-правової тематики сучасних авторів: І. Ботанцова, Ж. Дзейко, О. Дорської, В. Кольцова, А. Комісаренка, В. Мордвінцева, М. Пулькіна, В. Стефановича, В. Тимошенко, В. Ясіної, О. Яшиної та інших.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є першим комплексним дослідженням, у якому в межах юридичної науки розглянуто питання правового режиму церковної власності за синодального періоду. В ній

Уперше:

– запропоновано новий підхід до визначення обсягу правомочностей власників церковного майна – окремих церковних інституцій, через аналіз церковної ієрархії, а також аналіз змісту й обсягу управлінських і владно-розпорядчих повноважень Святійшого Синоду та єпархіального начальства;

– на підставі аналізу законодавства та судової практики визначено правомірні способи набуття церковними інституціями рухомого і нерухомого

майна: відведення від казни земель і угідь, отримання тимчасових виплат і штатних сум на утримання церковних установ від державної скарбниці, пожертвування (щодо нерухомості – тільки з дозволу єпархіального архієрея), купівля-продаж, дарування та спадкування;

– на підставі аналізу правозастосовчої практики Цивільного Касаційного департаменту Урядуючого Сенату встановлено відсутність імунітету церковних інституцій від втрати церковних земель за правилом земської давності – через відмову суду тлумачити законодавство про давність в світлі норми про «невідчужуваність» церковної власності;

– наведено обґрунтування про те, що інституції Православної церкви за синодального періоду до 1906 р. визнавались юридичними особами через визнання за ними майнової правоздатності та права бути позивачем і відповідачем у суді; виявлено закономірність залежності обсягу майнової правоздатності від виду конкретної церковної інституції;

– запропоновано уніфікацію понятійного апарату за рахунок вживання відносно синодального періоду понять «церковна власність» («церковне майно», «майно церкви») як таких, що вказують на прив'язку до суб'єкта права власності – церковну інституцію, та відмову від поняття «майно культового призначення».

Набули подальшого розвитку положення про те, що:

– концептуальні основи взаємин держави і церкви щодо церковної власності було закладено у досинодальний період. Основними чинниками, які вплинули на їхнє формування і розвиток стали рішення Собору 1503 р., соборні приговори і рішення Івана IV щодо регламентації надбання церковними інституціями земельної власності, а також заснування Соборним уложенням 1649 р. Монастирського приказу;

– за синодального періоду баланс державно-церковних взаємин щодо власності було змінено в бік державного домінування. Основними чинниками виступили: 1) церковні реформи Петра I щодо заміни патріаршого управління урядуванням Святійшого Синоду і включення майна церкви до бази оподаткування; 2) секуляризаційна реформа 1764 р., згідно з якою була здійснена експропріація земельних вотчин монастирів і архієрейських домів – із заміною земельної власності на виплати від державної скарбниці відповідно до введених штатів;

– положення про ієрархічну побудову Православної церкви за синодального періоду; правомочність та обсяг контрольних і управлінських функцій Святійшого Синоду і єпархіальних органів управління і контролю щодо набуття, користування і розпорядження об'єктами церковної власності. Зокрема, за рахунок обґрунтування необхідності надання дозволу на придбання і відчуження об'єктів нерухомої власності, здачу в оренду земельних угідь, оброчних статей, лісових угідь і причтових земель;

– положення про забезпечення стабільності цивільного обігу за рахунок визнання російською імперською владою правовстановлювальних документів

на об'єкти церковної нерухомої власності на територіях, включених до складу імперії, а також королівських привілеїв польської доби.

Удосконалено:

- теоретичні та історико-правові положення щодо обов'язковості розмежування термінів «канонічне право» і «церковне право». Обґрунтовано висновок про імплементацію в загальноімперське законодавство про власність норм канонічного права, а також про визнання і застосування на окремих територіях норм місцевих законів – III Литовського Статуту, Остзейських законів тощо;

- положення про застосування земської давності – до правовідносин за участі церковних інституцій – за рахунок обґрунтування відсутності конфлікту між наведеним правилом і законодавчими нормами про «невідчужуваність» церковних земель.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у тому, що викладені у ній положення і обґрунтування сприяють поглибленню та збагаченню української історико-правової думки стосовно правового режиму власності церковних інституцій Православної церкви за синодального періоду.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання положень:

- у науково-дослідній сфері – під час вивчення історії церковних інституцій Православної церкви на території України в дореволюційний період;

- у навчальному процесі – під час вивчення курсів «Історія права та держави України», «Історія права та держави зарубіжних країн»;

- у правотворчості – в процесі роботи над законодавчими актами щодо регулювання питань, пов'язаних з реституцією церковної власності.

Особистий внесок здобувача. Дисертація, автореферат й опубліковані наукові статті, в яких викладено основні положення роботи, виконані здобувачем самостійно. Теоретичні положення та висновки, що містяться в роботі та визначають її наукову новизну, сформульовані дисертантом особисто. Використані в дисертаційному дослідженні ідеї, положення чи теорії інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей дисертанта.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях кафедри наук загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», а також апробовані на всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях: «Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті» (Одеса, 2014), «Право і держава сучасної України: проблеми розвитку і взаємодії» (Запоріжжя, 2014), «Верховенство права і правова держава» (Ужгород, 2014).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи висвітлені у 7 статтях у виданнях, які є фаховими виданнями з юридичних наук в Україні, а також одній статті у зарубіжному науковому виданні та в 3 тезах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (519 найменувань на 52 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 266 сторінок, з них основного тексту – 214 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, охарактеризовано ступінь наукової розробки теми, показано зв'язок дисертації з науковими темами, програмами, курсами, визначено об'єкт та предмет, мету і завдання дослідження, описано використану методологію та джерельну базу дослідження, сформульовано наукову новизну отриманих результатів та положень, які виносяться на захист, визначено їхнє теоретичне та практичне значення, надано відомості стосовно апробації результатів дослідження та публікацій за темою дисертаційного дослідження.

Розділ 1 «Історіографія, джерелознавчі, методологічні та понятійні аспекти дослідження» присвячено аналізу джерельної бази та методологічного інструментарію роботи, а також визначенню й тлумаченню уживаних специфічних термінів і понять, одному з яких – церковній власності, присвячено окремий підрозділ.

У **підрозділі 1.1 «Історіографія та джерельна база дослідження»** аналізується теоретичний доробок українських та зарубіжних вчених з окремих аспектів предмету дослідження, а також законодавчі акти і судова практика синодального періоду, архівні документи, періодичні видання, статистичні збірники та інші матеріали, які послужили підґрунтям для здійснення дисертаційного дослідження і формування основних висновків роботи.

Підрозділ 1.2 «Методологія дослідження» присвячений огляду та аналізу методів і способів дослідження правового режиму власності Православної церкви за синодального періоду. Зокрема, використаним у роботі методам: філософської діалектики, герменевтичному, аксіологічному, формально-догматичному, історичному, системно-структурному та іншим.

У **підрозділі 1.3 «Понятійний апарат дослідження»** надано визначення та тлумачення уживаним у роботі термінам і поняттям. Зокрема, обґрунтовано правомірність вживання назви «синодальний період» та встановлено його хронологічні рамки, надано визначення та розкрито поняття «руга», «оброчні статі», «межування», «укріплення права», «церкви» та їхні види, «церковна власність» та інших.

У результаті дослідження встановлено, що на сьогодні відсутня уніфікація понятійного апарату, в окремих дослідженнях вживаються лексичні форми «церковне майно», «церковна власність», «майно церкви», «власність церкви», «майно релігійного (культового) призначення». Автор вважає правильним визначати церковне майно або власність з прив'язкою до суб'єкта («церковне майно, церковна власність»), а не через особливий (культовий) характер самого

майна, що дозволяє уникнути зайвої типологізації («речі подвійного призначення»).

У підрозділі 1.4 «Церковна власність як об'єкт дослідження: поняття, канонічне обґрунтування походження та зміст» проаналізовано процес еволюції церковної власності в Росії та зроблено висновок про існування окремого виду власності – церковної. Обґрунтовано висновок про її належність окремим інституціям Православної церкви за синодального періоду, що заперечує тезу про відсутність у церкви відокремленого майна в силу її державного характеру.

Здійснений автором аналіз теорій походження церковної власності вказує на суперечливість підходів щодо визначення суб'єкта такого права – церковну організацію в цілому чи її окремі організації. Канонічне вчення про єдину церкву як власницю всього майна перестало бути актуальним у XIX столітті, а суб'єктами права церковної власності було визнано ті церковні інституції, у володінні яких таке майно перебувало.

У підрозділі типологізовано види церковного майна з позицій цивільного законодавства та відповідно до канонічних правил: речі визнавались священними і освяченими (обидві категорії було вилучено з цивільного обігу), а також звичайними. Зроблено висновок, що за синодального періоду церковні інституції володіли нерухомим майном: землями, лісами, луками, вигонами, рибними ловлями, ставками тощо; оброчними (доходними) статтями, млинами, домами, включаючи культові споруди, лавками та іншим, а також рухомим майном: речами, що використовувались при богослужінні, грошовими коштами, які склались з державних виплат та дотацій, доходів від продажу власних товарів та орендних платежів, процентів від капіталів у банківських установах та пожертвувань. Під патронатом церкви також перебували православні цвинтарі.

Розділ 2 «Еволюція церковно-державних відносин щодо церковної власності за синодального періоду» присвячено аналізу основних етапів утвердження церковно-державних відносин, а також державної політики щодо церковної власності, включаючи реформи синодального періоду – власне синодальну та секуляризаційну.

У підрозділі 2.1 «Історія церковно-державних відносин. Концепції «симфонії» та «цезарепапізму» проаналізовано церковно-державні відносини в їхньому історичному розвитку від хрещення Русі до помісного Собору 1917-1918 рр., яким було відновлено патріаршество. На підставі здійсненого аналізу зроблено висновок, що основи державної політики щодо церкви та її майна було закладено у досинодальний період й основними її етапами були: 1) здобуття Іваном III (кін. XV ст.) права впливати на організацію й здійснення церковного життя і визнання пріоритетності суду Великого князя, а також визнання державою наслідків Собору 1503 р., яким церковна власність визнана невідчужуваною; 2) заходи Івана IV Грозного, спрямовані на регламентацію процесу надбання церковними інституціями земельних володінь; 3) створення

відповідно до Соборного уложення 1649 р. Монастирського приказу та результати його діяльності.

У XVIII ст. було проведено дві реформи – синодальна й секуляризаційна, якими завершено процес ліквідації церковної автономії, а саму церковну структуру інкорпоровано у державний механізм. Така модель церковно-державних взаємин за всіма ознаками відповідає визначенню цезаропапізму.

Досліджено, що за Петра I було відновлено діяльність Монастирського приказу, заміненого Камер-Конторою для завідування архієрейськими і монастирськими вотчинами при Св. Синоді. У 1726 р. внаслідок реформи Катерини I була створена Колегія Економії, остаточно ліквідована 1786 р., після переведення колишніх церковних вотчин у відання казенних палат.

Обґрунтовано висновок, що період XIX – початку XX ст. характеризувався значним послабленням заборон, зокрема, щодо реальної можливості придбання церквою нерухомості, а також щодо законодавчого забезпечення функціонування інституційної церкви та священно-церковно-служителів.

Підрозділ 2.2 «Церковна реформа Петра I та її наслідки» присвячено причинам та наслідкам церковної реформи Петра I, під якою розуміють синодальну реформу, а також впровадження заходів щодо оподаткування церковного майна.

За синодальною реформою влада патріарха як церковного першоієрарха була замінена на владу Святійшого Синоду. Реформа була проведена у два етапи: 1) з 1700 по 1721 р. – період місцеблюстителства з одночасним відновленням роботи Монастирського приказу; 2) з 1721 р. по 1917 р. – період урядування Св. Синоду. Святійший Синод було визнано державною інституцією – нарівні з Сенатом, а також найвищим органом управління Православною церквою.

Водночас держава набула право обкладати архієрейські домий монастирі податком – грошовим і натуральним; на базі монастирів створювались шпиталі й притулки для старих та хворих солдат.

У підрозділі 2.3 «Секуляризаційна реформа 1764 р. і введення штатів. Особливості проведення реформи в українських землях» визначено та розкрито поняття «секуляризація», яке в об'єктивному значенні та в одному з своїх аспектів використовується для визначення процедури, пов'язаної з переходом церковного майна у власність держави. З'ясовано причини секуляризаційної реформи 1764 р., основною з яких була реалізація державної політики щодо ліквідації безподатних земельних угідь, а також формальну підставу введення реформи – значну заборгованість за податковими платежами. Проаналізовано основні заходи з реалізації реформи, наслідком якої стало позбавлення церковних інституцій земельних володінь – з одночасним введенням штатної системи утримання, а також зміна меж єпархій та включення новоутворених єпархій до системи штатів. Обґрунтовано висновок про неоднозначність результатів секуляризаційної реформи: на тлі зuboжіння й занепаду монастирів через втрату земельних володінь, економічне життя яких

виявило тенденції до поліпшення у ХІХ ст. внаслідок державної політики земельних пожалувань і щедрих офірувань від приватних осіб, було впроваджено практику наділення церковних інституцій землею у визначених пропорціях. Одночасно штатні виплати на утримання духовенства було збільшено у порівнянні з визначеними синодальною реформою сумами.

В українських землях реформа була впроваджена на 20 років пізніше. Монастирі, «залишені на Малоросійському праві», були перетворені на приходські церкви, а нерухоме майно відійшло до державної скарбниці. Після закриття монастирів загалом по імперії позаштатні монахи були переведені на військову службу, а способом виживання окремих церковних інституцій стало повернення практики приписних церков і монастирів.

Розділ 3 «Правосуб'єктність інституцій православної церкви за синодального періоду» розглядає нормативне регулювання внутрішнього і зовнішнього життя церковних інституцій, їхнього статусу як юридичних осіб, а також структуру і функції вищих та єпархіальних органів управління і контролю в процесі реалізації церковними інституціями правомочностей власників церковного майна.

У підрозділі 3.1 **«Роль і місце церковного права у правовій системі Російської імперії. Поширення загальноімперського законодавства на українські землі»** обґрунтовано висновок про те, що «канонічне право» і «церковне право» не є тотожними поняттями. Канонічне право являє собою систему писаних норм і церковних звичаїв походженням від самої церкви.

Встановлено, що канонічне право від початку у Київській Русі, а потім – у Московській державі за формулою, запозиченою з Візантії, являло собою особливу правову систему. Після подій 1453 р. від цієї традиції поступово почали відмовлятися, норми візантійського права не застосовувались окремо, але включались у московські юридичні зводи, зокрема, у збірник 1551 р., відомого як Стоглав.

Визначено, що з середини ХVІІ ст. статус канонічного права змінився: Соборним уложенням 1649 р. злочини проти віри були поставлені у класифікації вище, аніж злочини проти держави. Рішенням Великого московського собору 1666-1667 рр. («у світських справах патріарх підкорюється цареві, а у церковних справах цар і патріарх є рівними»), синодальною реформою Петра І Православна церква у Росії була остаточно інкорпорована у державну систему. Саме тому з ХVІІІ ст. терміни «канонічне право» і «церковне право» набули нового не автентичного змісту.

У 1841 р. було видано Статут духовних консисторій, відповідно до якого визначено джерелами діючого права Православної церкви: Закон Божий, закони і правила Святих Апостолів, святих вселенських і помісних соборів і святих отців, Духовний регламент, імператорські укази і ухвали Св. Синоду, діючі державні закони. До 1917 р. цей перелік був незмінним.

Церковне право за синодального періоду – то сукупність позитивних законів походженням від верховної державної влади. Церковним правом, до якого було імплементовано канонічні норми, регулювалось внутрішнє і

зовнішнє життя церкви та її інституцій, майнові питання, а також реалізація функцій у сфері шлюбу та піклування.

З часу входження українських земель до складу Московської держави на її території набули поширення норми загальноімперського законодавства, окрім Чернігівської та Полтавської губерній, де, як і в деяких інших областях (Остзейські губернії, Бессарабія) застосовувались також норми місцевого права.

У підрозділі **3.2 «Інституції православної церкви за синодального періоду як юридичні особи»** встановлено, що російське законодавство до 1906 р. не знало поняття «юридична особа», але специфіка складання доктрини власності в руських землях під впливом язичництва й законодавства Візантії дозволило історично сформуватися розумінню релігійних інституцій як власників майна. Тобто, сформувалась традиція ставлення до церковних інституцій як до окремих осіб – суб'єктів права, наділених правосуб'єктністю (насамперед – майновою), без формального закріплення такого статусу на законодавчому рівні.

Визнання за інституціями православної церкви статусу юридичної особи відбувалось на рівні сенатської практики: церкви, монастирі та архієрейські дома було визнано юридичними особами з обмеженою дієздатністю – із заборонаю набувати нерухомість без імператорської згоди, на відміну від богоугодних, навчальних і наукових закладів в системі відомства духовного сповідання, для яких згода не потребувалась.

Встановлено, що обсяг дієздатності юридичних осіб за загальним правилом визначається відповідно до мети їхнього створення.

Підрозділ 3.3 «Ієрархія і церковне управління: роль і місце центральних і єпархіальних органів управління і контролю у процесі реалізації права церковної власності» розкриває сутність і зміст церковної ієрархії.

Церковна ієрархія за синодального періоду набула своєї остаточної форми. Вищим органом управління і контролю був Святійший Синод, фактично, центральний орган державної влади. Статус, склад та компетенція Св. Синоду визначались Духовним регламентом і актами імперського законодавства. Св. Синод здійснював управління через канцелярію і синодальні контори. Значними управлінсько-розпорядчими функціями було наділено обер-прокурора при Синоді, роль якого з другої половини ХІХ ст. стає домінуючою.

Через Синод проходили асигнування на утримання єпархій з державного бюджету, в окремих випадках обов'язковою була його згода на будівництво церков і кафедральних соборів (у Москві і Петербурзі), заснування нових і закриття старих монастирів, перенесення монастирів на нове місце. Циркулярами Св. Синоду змінювались межі єпархій. До компетенції Св. Синоду віднесено вирішення всіх питань відчуження (в рамках установлених законом випадків) нерухомого майна, а також ініціювання всіх кругових зборів і пожертвувань у межах країни.

Єпархії очолювались єпархіальними архієреями – єпископами, архієпископами і митрополитами. Єпархіальне начальство діяло через духовні консисторії.

До компетенції єпархіального начальства віднесено благословення на побудову нових церков (кафедральних, приходських і на цвинтарі), дозвіл на їхній ремонт, через що у штаті консисторії було передбачено посаду єпархіального архітектора. На рівні єпархії здійснювалась опіка над богоугодними і навчальними закладами.

Єпархії були поділені на благочиння на чолі з благочинними, до компетенції яких управлінсько-розпорядчі функції щодо церковного майна віднесені не були.

Розділ 4. «Особливості здійснення правомочностей власниками церковного майна. Захист права церковної власності» присвячено розгляду питань щодо придбання церковними інституціями власності, володіння та розпорядження нею.

У підрозділі 4.1 **«Правове регулювання набуття права власності на об'єкти нерухомого майна»** на підставі аналізу законодавства, судової практики та архівних матеріалів зроблено висновок, що правомірними способами набуття церковними інституціями права власності на об'єкти нерухомого майна за синодального періоду були: відведення від казни земель і угідь, пожертвування з дозволу єпархіального архієрея, купівля-продаж, дарування (з дозволу монарха) і спадкування. Щодо спадкування за законом також існували винятки: монастирі спадкували за померлими монахами рухоме майно і нерухомість в межах монастиря, якщо вона була зведена на кошти небіжчика, архієрейські будинки – майно померлого ієрарха, якщо у того не було родичів. Питання набуття інституціями Православної церкви об'єктів нерухомої власності за правилом давності визнавалось спірним.

Право власності на об'єкти нерухомого майна архієрейськими домами, монастирями та церквами набувалось виключно з монаршої згоди.

В результаті аналізу тогочасного законодавства зроблено висновок, що способом фіксації права на нерухоме майно визнавалось його укріплення кріпосним порядком та в порядку охоронного судочинства.

У підрозділі 4.2 **«Зміст та обсяг повноважень власників щодо володіння і користування церковним майном»** проаналізовано повноваження церковних інституцій як власників церковного майна. Визначено, що всі правомочності власників здійснювались виключно з дозволу імператора, Святійшого Синоду, єпархіального архієрея та духовної консисторії.

Підрозділ 4.3 «Розпорядження церковним майном. Захист права церковної власності» присвячено правовій регламентації розпорядження церковними інституціями належним їм майном, а також питанням захисту церковної власності.

Встановлено, що за давніми канонічними правилами відчуження церковного майна заборонялось, за виключенням обставин особливої потреби.

При цьому, священні церковні сосуди підлягали відчуженню виключно у формі злитків, а не у своїй первісній формі. Аналогічне правило встановлювалось для сакральних і священних речей. Ікони відчуженню не підлягали, а лише «заміщались грішми».

За синодального періоду землі причтів, які належали до церковної землі, власне церковні землі і оброчні статті могли відчужуватися в особливих випадках – з дозволу Святійшого Синоду та єпархіального архієрея.

Підставами припинення права власності церковних інституцій вважались: відчуження речі, її знищення та експропріація. Церковна власність через розуміння її як «невідчужуваної» не підлягала конфіскації, але могла бути експропрійованою державою у вигляді примусового відчуження з дозволу Св. Синоду. За загальним правилом церковні землі могли бути обмінені – для кращого облаштування дач при здійсненні межування. Також церковні землі могли бути втрачені за земською давністю.

Законодавчі положення й аналіз судової практики Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату дозволили автору дійти висновку, що захист права церковної власності здійснювався казенним порядком, характерним для всіх державних («відділених від казни») установ. Одночасно держава надавала захист шляхом застосування до церковного майна преференцій і пільг у сфері оподаткування.

ВИСНОВКИ

1. Формування церковних союзів супроводжувалось процесом надбання ними майна для їхнього сталого розвитку й повноцінного функціонування, і такий процес щодо християн було легалізовано Міланським едиктом Костянтина і Ліцинія 313 р. Майно набувалось окремими церковними інституціями, але вважалось таким, що належить церкві в цілому. Аналіз канонічних теорій походження церковної власності вказує на суперечливість підходів щодо визначення конкретного суб'єкта права власності – церкви в цілому чи окремих її інституцій.

Концепція церковної інституції як єдиного і правомочного власника церковної власності остаточно утвердилась в Західній Європі у ХІХ ст. в результаті складного процесу еволюції державно-церковних відносин, чинниками якого були безумовне домінування держави та державних законів над церковною організацією, ідеї протестантизму як відповідь на доктрину папоцезаризму та утвердження цивілістичної концепції примату світського законодавства над нормами канонічного права у сфері відносин, які регулюють режим церковної власності та її суб'єктів.

2. В Російській імперії окремі церковні інституції: архієрейські доми, монастирі, церкви, богоугодні заклади історично наділялись рухомим і нерухомим майном; майно вважалось таким, що належить конкретній церковній інституції, якою воно було придбане або на користь якої воно було пожертвоване чи віддано за заповітом. Саме з підстав майнової правоздатності,

попри відсутність законодавчого регулювання до 1906 р. названі установи визнавали юридичними особами. Зазначена презумпція обґрунтовувалась порядком, який історично склався, а також актуалізованою церковними реформами Петра I західноєвропейською практикою, відповідно до якої суб'єктами права власності на церковне майно визнавались конкретні церковні інституції.

Окремі церковні установи в теорії і на практиці визнавались юридичними особами з підстав належності їм відособленого майна, а також через право позиватись і відповідати по суду. До законодавчого закріплення поняття юридичних осіб у 1906 р. статус окремих інституцій церкви як юридичних осіб презюмувався при реалізації ними правомочностей власників. Водночас такий статус підтверджувався рішеннями Цивільного Касаційного Департаменту Урядуючого Сенату, але вони, за загально визначеним тлумаченням ст. 84 Основних Законів, мали силу тільки для учасників конкретного спору.

Разом з тим, сам факт належності церковного майна окремим інституціям Православної церкви заперечує тезу про відсутність у церкви майна та його належність до державної власності в силу тієї обставини, що церковна організація в цілому була інкорпорована в структуру державних органів внаслідок заміни патріаршого управління урядованням Святійшого Синоду.

3. Попри визнання окремих церковних інституцій юридичними особами вони ієрархічно на основі норм канонічного права були пов'язані між собою та становили єдину церковну структуру – Руську Православну Церкву.

Ієрархічна структура Православної церкви в Росії являла собою вертикаль, очолювану Святійшим Синодом – органом, створеним реформою Петра I у 1721 р. З часів Єлизавети I підвищилися роль і авторитет обер-прокурора Св. Синоду та створеної при ньому канцелярії, що призвело до одноосібних і авторитарних начал управління на противагу канонічній соборності.

У межах єпархії адміністративна влада забезпечувалась правлячими архієреями та духовними консисторіями. Нижчий щабель ієрархічної піраміди складали пресвітери – приходське духовенство. Зв'язок між єпархіальним начальством та місцевим кліром забезпечували благочинні.

Ієрархічні повноваження Св. Синоду базувались не тільки на його статусі державного органу, але й владі духовній як спадкоємця патріаршого престолу. Аналогічною владою буди наділені єпархіальні архієреї. Економічні питання в межах єпархії перебували в компетенції духовних консисторій.

Канонічна церковна ієрархія забезпечувала внутрішню єдність організації як союзу церковного. Водночас вищі та єпархіальні органи були наділені управлінськими й владно-розпорядчими функціями щодо внутрішньої організації церковної структури, всіх майнових питань (окрім віднесених до виключної компетенції інших органів управління), а також реалізації визначених за церковними структурами повноважень в галузі шлюбного права, ведення метричної документації, опіки та піклування. Тобто, церковна ієрархія паралельно функціонувала і як вертикально інтегрована система органів державного управління.

4. Державно-церковні взаємні відносини, зокрема щодо церковної власності, у синодальний період розвивались в рамках стратегії, сформульованої до 1700 р. Опорними пунктами такої стратегії були: намагання великокнязівської влади подолати наслідки удільно-вічової системи, а також її боротьба за розширення фонду доменних (казенних, чорнотяглих) земель для роздачі служилим людям, та боротьба проти обезземелювання податних станів через передачу земельних наділів церкві за духовними заповітами, а також проти надмірного накопичення населених земель церковними інституціями. Результатом боротьби самодержавної влади і церкви стали: 1) взаємне визнання принципу невідчужуваності церковних земель, сформульованого Собором 1503 р.; 2) рішення 1551, 1572 та 1580 рр. щодо заборони надбання архієрейськими домами, церквами і монастирями земель без дозволу князя та збільшення строку для викупу родової вотчини, відчуженої останнім у роді за духовним заповітом церковним інституціям; 3) рішення Соборного уложення 1649 р., яким засновано діяльність Монастирського приказу, до компетенції якого віднесено облік і завідування церковними вотчинами.

Синодальний період утвердив домінування державної влади над церковною за рахунок заміни патріаршого управління церквою на владу Святійшого Урядуючого Синоду та позбавлення церковних інституцій вотчинних прав на нерухоме майно. Доходи з церковних вотчин обліковувались державою і передавались колишнім власникам виключно в обсягах, визначених на утримання за штатами. Решта сум йшла до державної скарбниці.

За секуляризаційною реформою 1764 р. земельна власність архієрейських домів, церков і монастирів була остаточно передана у відання держави. Компенсаторним заходом стало введення штатів утримання духовенства коштом державного бюджету та передача приходським церквам земельних наділів відповідно до межової реформи.

До кінця синодального періоду політика імперського уряду кардинально не змінилась: інституціям Православної церкви дозволялось придбавати ненаселені маєтності, риболовлі, млини та оброчні статті – з одночасним збільшенням сум державного утримання.

5. Терміни «канонічне право» і «церковне право» не є синонімами та не визнавались такими більшістю вчених Російської імперії. Під канонічним правом розуміли систему норм і джерел, якими врегульовано внутрішнє життя церкви як окремого від держави суспільного союзу походженням від самої церкви. Зокрема, Священне Писання і Священний переказ, Правила Святих Апостолів, рішення Вселенських і помісних церковних соборів, Книга правил, видана на заміну Кормчої тощо.

Церковне право (як синоніми застосовували терміни «церковне законодавство» або «церковне законознавство») – система норм походженням від імперської влади, якою врегульовано усі відносини внутрішнього і зовнішнього життя церкви, зокрема, її власності та правомочностей церковних інституцій як власників. Важливою рисою церковного законодавства була його

узгодженість з нормами канонічного права Православної церкви – першої й пануючої релігійної конфесії у державі.

Розширення географічних меж імперії за синодального періоду мало наслідком поширення дії загальноімперського законодавства на приєднані території, що поширювалось також на відносини щодо організації, діяльності церкви та церковної власності. Виняток становили території, де було визнано доцільним залишити місцеве право: Бессарабія, Остзейські губернії, Царство Польське, а на території сучасної України – Чернігівська і Полтавська губернії.

Судами при вирішенні спірних питань стосовно церковної власності застосовувались норми права, які діяли на момент виникнення правовстановлюючих фактів та/або правовідносин, щодо яких виник спір.

6. Типологізація церковного майна можлива з точки зору канонічного права та цивільного тогочасного законодавства.

За церковною традицією об'єкти права церковної власності поділяються на дві категорії: речі священні й речі церковні. До священних речей належать предмети, спеціально призначені для звершення богослужінь. Священні речі, у свою чергу, поділяються на священні у власному розумінні слова, і освячені. Окрім самих храмів, церков священними є священні сосуди і напрестольні речі. Освяченими речами вважали молитовні дома, каплички, цвинтарі, а з рухомого майна – купелі, ковши, кропила, кадильниці, панікадила, лампади, підсвічники, поставлені на них свічки, богослужбові книги і дзвони.

З точки зору цивільного права об'єкти права церковної власності поділялись на речі: 1) рухомі та нерухомі; 2) вилучені з цивільного обігу і обороноздатні; 3) ділимі та неділимі; 4) індивідуальні та визначені родовими ознаками.

Уперше поділ об'єктів церковної власності на підставі норм канонічного права був введений в обіг Уложенням про покарання 1845 р. і використовувався для кваліфікації злочинних дій проти майна церкви.

Об'єкти церковної власності перебували у цивільному обігу (окрім виключених з такого обігу), тому класифікувались з точки зору цивілістики. Належність до певної групи визначала правила придбання (з дозволу монарха, Св. Синоду, єпархіального начальства або без необхідності такого дозволу), володіння і розпорядження майном. Разом з тим, правомочності власників церковного майна регулювались спеціальними нормами імперського законодавства, які у своїй сукупності становили норми права церковного, тобто, нормами права, які враховували особливий, культовий характер церковної власності. Водночас відносини, що стосувались церковного майна, регулювались загальними для всіх категорій власників нормами імперського законодавства, якщо вони не суперечили нормам канонічного права.

7. Правомірними підставами набуття права власності церковними інституціями за синодального періоду вважались: відведення від казни земель і угідь, отримання тимчасових виплат і штатних сум на утримання церковних установ від державної скарбниці, доходи від власної діяльності і з капіталів, пожертвування (щодо нерухомості – тільки з дозволу єпархіального архієрея),

купівля (щодо придбання нерухомого майна архієрейськими домами, монастирями і церквами – з Найвищого дозволу, отриманого через Св. Синод), дарування, земська давність, спадкування: за заповітом і за законом. Щодо успадкування за законом існували винятки: монастирі спадкували за померлими монахами рухоме майно і нерухомість в межах монастиря, якщо вони були придбані коштом небіжчика, архієрейські дома – майно померлого ієрарха, якщо у нього не було родичів.

Способом фіксації («укріплення») права на церковне нерухоме майно визнавалось укріплення кріпосним порядком.

Спірним питанням тогочасної науки було визнання володіння фактом або правом, і більшість вчених визнавали володіння фактом. Володіння церковною власністю детально регламентувалось діючим законодавством, контроль за виконанням якого здійснювався духовними консисторіями, єпархіальними архієреями, Св. Синодом, а також місцевими Казенним палатами.

Відчуження священних речей категорично заборонялось. Давні церковні правила тільки в одному випадку дозволяли продаж священних сосудів – для викупу полонених; при цьому священний посуд мав відчужуватися не у своїй звичайній формі, а у вигляді злитку.

8. Захист права власності здійснювався казенним порядком. Церковна власність захищалась на рівні з іншими видами власності, надання преференцій у судовому захисті з посиланням на принцип невідчужуваності церковних земель шляхом незастосування закону про давність до церковних земель виявилось явищем тимчасовим і не було сприйнято подальшою судовою практикою. Причиною цього, з-поміж іншого, слід вважати земельну мобілізацію (створення ринку землі), започатковану в межах імперії, за якої капіталізація землі як товару стирала церковні привілеї, які історично підтримувались духовною традицією й політикою самодержавної влади.

Одночасно держава надавала захист у формі застосування податкових пільг і преференцій при нарахуванні та сплаті податкових і митних платежів.

9. Оскільки церковне майно належало конкретним власникам: архієрейським домам, монастирям та церквам, які ієрархією й таїнствами були об'єднані у єдину церковну структуру, є підстави стверджувати, що обґрунтованим є вживання щодо належного церкві майна смислових конструкцій «церковне майно» («майно церкви») і «церковна власність» як синонімів – на противагу конструкції «майно культового призначення». Визначення власності у такому випадку відбувається через суб'єкт права власності, що дозволяє уникнути такої зайвої типологізації як «речі подвійного призначення» щодо, наприклад, свічок, богослужбових книг тощо. Сам факт належності майна церковним установам, відповідно до норм церковного права, презюмував його культове (сакральне) призначення.

10. Інкорпорація церковної структури в державну організацію спочатку мала на меті упорядкування державного управління за рахунок знищення інших центрів впливу, окрім самодержавної влади монарха, а також оптимізацію економічного життя шляхом позбавлення церковних інституцій вотчинних прав

на нерухоме майно і передачі церковних населених вотчин у відання держави, що передбачало зарахування доходів з них до державної скарбниці.

Консервація такої моделі перетворила короткостроковий економічний ефект від її впровадження на збільшення витратних статей державного бюджету на утримання державних інституцій та стала чинником, що поряд з іншими факторами вплинув на уповільнення процесу створення вільного ринку земель (земельну мобілізацію) в Російській імперії.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані наукові результати дисертації:

1. Шмарьова Т. О. Питання повернення майна культового призначення: історія адміністрування і проблеми реалізації в Україні // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – К., 2012. – Т. 129. – С. 145-149.
2. Шмарьова Т. О. Регулювання майнових прав церкви в Росії за синодального періоду // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – К., 2013. – Т. 144-145. – С. 152-157.
3. Шмарьова Т. О. Правовий статус майна православної церкви за Зводом законів Російської імперії // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – Одеса, 2014. – № 8. – С. 40-42.
4. Шмарьова Т. О. Матеріальне забезпечення православних священно-церковно-служителів в Російській імперії // Юридичний вісник. – Одеса : «Юридична література», 2014. – № 4. – С. 279-282.
5. Шмарьова Т. Практика Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената России о применении закона о давности к церковным землям // *LegeasiViata* (Chisinau). – 2014. – Junie. – С. 133-137.
6. Шмарьова Т. О. Правосуб'єктність православної церкви в Російській імперії за синодального періоду // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки. – Херсон, 2014. – № 2. – С. 122-126.
7. Шмарьова Т. О. Статус і функції Монастирського приказу за синодального періоду (1701-1725pp.) // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – К., 2015. – Т. 168. – С. 63-71.
8. Шмарьова Т. О. Релігійні інституції православної церкви за синодального періоду як юридичні особи // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – К., 2016. – Т. 181. – С. 77-81.

АНОТАЦІЯ

Шмарьова Т.О. Правовий режим власності Православної церкви синодального періоду. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і

права; історія політичних і правових учень. – Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2019.

На основі досягнень вітчизняної і зарубіжної науки історії права та держави, аналізу російського імперського законодавства, практики Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату, а також архівних і інших письмових джерел досліджено правовий режим власності Православної церкви синодального періоду.

Розкривається поняття церковної власності та її видів, правове регулювання порядку та підстав придбання власності, реалізації правомочностей власників та обсяг майнових прав інституцій Православної церкви синодального періоду, захисту права церковної власності, а також роль і функції вищих та єпархіальних органів управління і контролю в сфері регулювання церковної власності.

Ключові слова: Православна церква, Святійший Синод, єпархіальне управління, духовна консисторія, інституції православної церкви, синодальна реформа, синодальний період, церковна власність, секуляризаційна реформа, речі сакральні і освячені, кріпосна система, захист права церковної власності.

АННОТАЦИЯ

Шмарёва Т.А. Правовой режим собственности Православной церкви синодального периода. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук (доктора философии) по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный университет «Киево-Могилянская академия». – Киев, 2019.

На основе достижений отечественной и зарубежной науки истории права и государства, анализа российского имперского законодательства, практики Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената, а также архивных и других письменных источников исследовано правовой режим собственности Православной церкви синодального периода.

Раскрывается понятие церковной собственности и её видов, правовое регулирование оснований и порядка приобретения собственности, реализации полномочий собственников и объем имущественных прав институций Православной церкви синодального периода, защиты права церковной собственности, а также роль и функции высших и епархиальных органов управления и контроля в сфере регулирования церковной собственности.

Ключевые слова: Православная церковь, Святейший Синод, епархиальное управление, духовная консистория, институции православной церкви, синодальная реформа, синодальный период, церковная собственность, секуляризационная реформа, вещи сакральные и освященные, крепостная система, защита права церковной собственности.

SUMMARY

Shmariova T. O. The legal status of the property of the Orthodox Church in the synodal period. – The manuscript.

Thesis for a Candidate of Legal Sciences (Doctor of Philosophy) Degree, specialisation 12.00.01 “Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Thought” (081 – Law). – National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, 2019.

The dissertation is one of the first in Ukraine of special comprehensive research, devoted to the legal regime of property of the Orthodox Church during the synodal period (1700-1917).

Based on the analysis of the state–church relations from the period of the break-up of the appanage system and the establishment of a unified state in Moscow Principality, it was concluded that it was during this period that the foundations of the dominant role of the state were laid. This model has adopted the name of cesarepapism in historical academic literature.

The dominant role of the state was increased due to Peter I reforms, which resulted in the establishment of the state control over the church property, as well as the replacement of the patriarchal administration by the Holy Synod. A new state body Holy Synod was created. This state body served as an intermediary through which the monarchy administered the church’s external and internal affairs. Simultaneously, the office of Ober-procurator was established within the Holy Synod, . The role and importance of this body remained significant throughout the synodal period. The secularization reform of 1764 resulted in the deprivation of bishops’ houses and monasteries of land holdings with the simultaneous introduction of staff lists, which provided grounds for regular payments from the state treasury.

In the present research, the correlation between the terms “Canon law” and “Church law” is analysed. The Church law is considered as a system of norms originating from the supreme power, with the partial implementation of the rules of the Canon law. The Church law regulated the internal structure of the Church, the legal status of its individual institutions, relations with other churches of different faiths, spiritual centres and the State, the issues of church property, as well as specific issues attributed to the jurisdiction of the Orthodox monotheistic church: marriage, family, spiritual wills, guardianship and care.

Based on the analysis of imperial legislation and practice of the Civil Cassation Department of the Governing Senate, it was concluded that the status of legal entities has been acquired by certain church institutions – by virtue of their recognition of property rights, as well as the right to be plaintiffs and defendants in court.

Based on the analysis of the hierarchical structure of the Orthodox Church, based on the canonical rules of submission to the bishopric authority, as well as the norms of law that were in force at that time, it was concluded that the Holy Synod, as well as the ruling bishops and spiritual consistories in the process of implementation of the powers of the owners by certain church institutions, was made. Such a role was supported by legislative initiatives, measures to unify law enforcement, as well as power-administrative and managerial functions.

The ways of acquiring church property rights to real estate objects were found out – through donations, offerings, spiritual testament, purchase and sale and as a result of the application of the rule of “zemstvo” prescription.

The acquisition of ownership of real estate in the Russian Empire was provided through its recognition by the state – there existed the so-called “serfdom system” of registration of property rights, which resulted in the process of obtaining and registering the right received in the legislation and in the academic literature the general name of “strengthening of the right”. The volume of powers of the church property owners’ in relation to possession and disposal of them, the degree of their independence in the process of exercising the powers of the owners, as well as the significant influence on it by the supreme authority, the Holy Synod and the diocesan authorities and control.

The analysis has provided grounds to conclude that the movable property of the church, depending on its affiliation with the things of the sacred or sanctified, was also subject to strict regulation. Crucifixions were removed from civilian circulation, according to ancient canonical rules, sacred vessels were subject to alienation only in cases of grievances, and only in the form of ingots, and not products. The icons were inherited without precious jewels, but never – by gentiles. The decoration of the house churches after the death of the owner was to be transferred to the nearest temple, as well as things of the old churches or those that are not subject to the repair. A separate type of church property was made up of cash – the means of wards, as well as circle and board fees for missionary needs.

Protection of church property was carried out by a court order on general grounds, since the property of the church, in contrast to parochial lands and the property of the sacred and clergy, was considered public. In 1902, Senate practice has changed the prior understanding of the church land as a sacred, and, therefore, inalienable because of the non-application of the general rule on limitation. Protection of church property was also carried out by granting the church preferences in the form of exemption from taxation, for example, a municipal (“city”) collection.

An academically grounded conclusion was made about the inexpediency of merging State and church institutions, as well as state control over the internal and external life of the church as a social union on the basis of the analysis of state-church relations in the Russian Empire. The role of the State at the present stage should be reduced to the establishment of rules for the creation, registration and activities of church structures, legal regulation of church property, as well as, if necessary, the provision and justification of preferences for its taxation and protection.

Key words: Orthodox Church, Holy Synod, diocesan administration, spiritual consistory, institutions of the Orthodox Church, synodal reform, synodal period, church property, secularization reform, sacred and consecrated things, serf system, protection of the church property rights.